

Keserű József

Irodalom, kultúra, identitás

Az alábbi – tisztán teoretikus jellegű – hozzászólás legfőbb ambíciója, hogy elkerülje a teoretikus gondolkodás talán legnagyobb csapdáját: az általánosítást. Persze könnyen meglehet, hogy olyan ambíció ez, amely eleve kudarcra van ítélve, hiszen kizárólag általánosságban kíván beszélni irodalomról, irodalmi műről és olvasásról. Általánosságban beszélni azonban (remélhetőleg) nem jelent feltétlenül általánosítást. Talán jobb, ha mindjárt az elején bevallom: nem végső igazságok megcélozása és kimondása ösztönöz. Mindössze teret akarok adni azoknak a gondolatoknak, amelyeket a szimpózium vitaindítója – főként annak első, teoretikus része – ébresztett bennem. Csak bízni tudok benne, hogy az alábbi fejtegetések nem futnak üresjáratba, hanem egyfajta haszonnal is járnak; ha mással nem, akkor legalább azzal, hogy felvillantják a teoretikus gondolkodás szépségét és – ezt már óvatosabban teszem hozzá – elkerülhetetlenségét.

A módszer, amelyet alkalmazni kívánok nem más, mint a filozófiai kérdés. A filozófia szót itt nagyon általános érvényben használom: nem rendszeres (azaz rendszerbe torkolló) gondolkodásként értem, hanem magának a gondolkodásnak a kalandjaként. Hiszen a filozófus nem bölcs (aki tudja az igazságot), hanem a bölcsesség barátja (aki keresi – s amikor megtalálta, tovább keresi, vagyis egy kicsit örült is). A végső magyarázat(ok) helyett tehát fontosabbnak tartom a kérdezés, a folytonosan megújuló faggatózás gyakorlatát, amely nem elégszik meg pusztán a kérdés megfogalmazásával, hanem annak állandó újraalkotására törekszik.

Kiindulópontként szolgáljon a szimpózium vitaindítójának alábbi kiragadott részlete: „...a szöveg nem elzárt, üvegbura alatt tenyésző steril, szerzőtlen fenomén, hanem szoros kapcsolatban áll szerzője kulturális kontextusával...” Másképp szólva: az irodalmi mű nem légüres térben létezik. Mit takar ez az állítás? Mindenekelőtt talán azt, hogy az irodalom a kezdetektől fogva közösségi jelenség, amely nem függetleníthető a kultúrától, amelyben megjelenik. Az irodalom egyrészt kultúrjóság, másrészt kapcsolatban áll a kultúra egyéb rendszereivel. Olyannyira természetesnek tűnő kijelentések ezek, hogy az ember először nem is érti, miért kell ezzel kezdeni. Nos, ezzel kezdeni az irodalomtudomány sajátos, belső feszültségekkel terhes önértelmezése miatt érdemes. Röviden: az irodalomtudomány az a tudomány (könnyen meglehet, hogy éppen egyedülálló), amely nem képes megnyugtató módon körülhatárolni saját tárgyát, nem rendelkezik egységes fogalmi rendszerrel, és a módszerek és megközelítések kaotikus pluralizmusa jellemzi. Elég egy futó pillantás az irodalomtudomány történetére, hogy lássuk, az irodalomtudomány mindig más tudományágak segítségére szorult (vagy, hogy kevésbé pesszimistán fogalmazzak: mindig teret engedett a más tudományterületekről származó ösztönzéseknek). Azért van tehát nagy tétje annak a meglátásnak, hogy az irodalom is kulturális jelenség, mert – legalábbis egyesek szerint – az irodalomtudomány autonómiája múlik rajta. Ahogyan Walter Haug fogalmaz:

De az irodalom rendszerként kapcsolatban áll más művészeti, valamint elméleti és az életvilághoz tartozó rendszerekkel. Így azonban már az irodalmi és nem irodalmi rendszerek kölcsönviszonyának kérdése előtt állunk. Integrálható-e az irodalom rendszere a sok alrendszer egyikeként egy kulturális összrendszerbe, és ha igen, mit jelent ez az integráció? Vagy az irodalmi rendszert éppen az tünteti ki, hogy egy ilyen integrációt megtagad vagy képes megtagadni? Tehát funkció vagy autonómia, és ha autonómia, akkor annak mi a funkciója? A kölcsönviszony tényét nem akarhatjuk kétségbe vonni, amennyiben az irodalomnak helyet kívánunk tulajdonítani az életben. Amilyen mértékben azonban ezt a kölcsönviszonyt figyelembe vesszük, olyan mértékben nyúlnak át az irodalom területére azok a módszerek, amelyek a nem irodalmi rendszerekre érvényesek. Hogyan nyithatunk ilyen módszerek felé anélkül, hogy az irodalmat önmagától elidegenítenénk? (Haug 2005: 169)

A tét – még pátozszmentesen szemlélve is – óriási, hiszen a kérdés – van-e egyáltalán olyan autonóm terület, amelyet irodalomnak nevezhetünk? – az irodalomtudomány tudományként való elismerését, illetve létjogosultságát érinti. Milyen következményekkel jár, ha az irodalmat a kultúra egyéb rendszereinek kontextusába illesztjük?

De a kérdés másképpen is felvethető (kevésbé tragizáló módon): Nem volt-e már mindig is ott az irodalom a kultúra egyéb rendszereinek kontextusában? Más szóval nem arról van-e szó csupán, hogy a kultúratudományként értett irodalomtudománynak csupán a reflexió egy magasabb szintjén kell szembenéznie örök kérdéseivel? A fenti idézet utolsó mondata azt sejteti, hogy létezik az irodalomtudománynak egy sajátos, autonóm területe, más szóval, hogy létezik irodalmiság és autonóm irodalmi mű, amely tudományos vizsgálat tárgyává tehető. Kultúratudományos nézőpontból szemlélve azonban – némi egyszerűsítéssel élve – az irodalom csupán egyike a kultúra egyéb rendszereinek, amelyekkel állandó kölcsönhatásban áll. Ez persze nem feltétlenül jelent tagadó választ a fenti kérdésre, mindössze arra mutat rá, hogy az irodalmiság és az autonóm irodalmi mű elgondolása olyan kulturális termék, amelynek megvan a maga történetisége (Graevenitz 2005: 212).

Nem véletlen, hogy a vita egyik sarkalatos pontja a történetiség kérdése. Hiszen ha az irodalom, az irodalmi mű és annak autonómiája mind-mind olyan fogalmak, amelyek ki vannak szolgáltatva a történeti változásoknak, akkor nemcsak arra kell gondolnunk, hogy irodalomról beszélni úgy, mintha az egy változatlan fenomén lenne, legalábbis félrevezető, hanem arra is, hogy bármilyen kérdést teszünk fel, az magán fogja viselni a történetiségünk jegyeit. Másképp fogalmazva: amikor felteszünk egy teoretikus (irodalomtudományi) jellegű kérdést, mint én az imént (Az irodalmi mű nem légtüres térben létezik – mit takar ez az állítás?), tudatában kell lennünk annak, hogy e kérdés semmilyen formában nem függetleníthető az irodalomtudományban lezajlott vitáktól. A történetiség egyik fontos mozzanata éppen abban áll, hogy csak azokat a kérdéseket tudjuk feltenni, amelyeket korunk episztéméje lehetővé tesz. Ennek belátása azért igen fontos, mert így talán nem fogunk elhamarkodottan végső válaszokra törekedni, legfeljebb olyan válaszokra, amelyek a mi válaszaink. (Úgy is fogalmazhatunk, hogy a történetiség nem mentesít az alól, hogy megadjuk a kérdésekre a saját válaszainkat, sőt éppen arról van szó, hogy a válaszadást maga a történetiség, a történeti mivoltunkkal való szembesülés kényszeríti ki.)

Nehéz lenne tagadni, hogy az irodalom mint intézmény kulturális jelenség. De mi a helyzet az olvasással, amely – legalábbis napjainkban – inkább tűnik egyéni, sőt kifejezetten intim cselekvésnek. Nemcsak arra gondolok, hogy általában egyedül olvasunk (és ritkán közösségben), hanem arra is, hogy kimondottan nehezen viseljük el, ha olvasás közben valaki más is tartózkodik a közelünkben. Az olvasás közösségi eseményből egyéni, bensőséges sőt bizonyos értelemben magányos (vagy inkább magányt követelő) cselekvéssé lett. Gondoljunk csak azokra, akik tömegben (buszon, metrón...) olvasnak; olyan rendíthetetlen elszántsággal zárják ki a külvilágot, mintha csak a magány szigetei lennének ők a tömegközlekedés óceánjában. A kérdés nem is annyira az, hogy sikerülhet-e egy ilyen kizárás (a külvilág kizárása), hanem hogy sikerülhet-e egy másfajta kizárás: létezik-e kultúrán kívüli, „vad” olvasás? Vajon olvasói szokásainkat nem a kultúra alakítja? Vajon az olvasó nem kulturális produktum-e maga is? Miért ragaszkodunk akkor mégis ahhoz a gondolathoz, hogy szükségképpen többek vagyunk, mint kulturális termékek? Talán éppen abban áll az irodalom egyik (mai) „funkciója”, hogy elfedje előlünk ezt a belátást...

Visszatérő gondolat napjaink irodalomtudományos gondolkodásában, hogy jóvátehetetlen szakadás következett be irodalomtudomány és olvasás között. Nem akarom ezt sem alátámasztani, sem cáfolni; inkább azok a feltételek érdekelnek, amelyeknek köszönhetően kialakulhatott ez a diagnózis. E feltételek megértése talán hozzájárul ahhoz, hogy tisztábban lássunk az elején felvetett kérdésben. Bármilyen furcsán hangzik, az irodalomtudomány szerteágazó problematikája nem redukálható pusztán az olvasás kérdésére. Azért érdemes ezt hangsúlyoznunk, mert a XX. század hatvanas éveitől kezdve máshonnan látni az irodalom kérdéseit, mint az olvasás felől. Annak, hogy az olvasást ma jobbra (sikeres vagy sikertelen) kommunikációnak tartjuk, vagyis olyan folyamatnak, amely a szerző, a mű és az olvasó között zajlik, történeti okai (is) vannak. Olyan okokról van szó azonban, amelyekre olvasás közben általában ügyet sem vetünk.

Az irodalomtudományt felfoghatjuk folytonos önreflexióként is, olyan tevékenységként, amely újabb és újabb lendületet véve járja körbe ugyanazokat a kérdéseket. Az olvasásra ezzel szemben általában úgy gondolunk, mint spontán tevékenységre, amely nem szorul magyarázatra, mert olyannyira magától értetődő, mint a nappalok és az éjszakák váltakozása, vagy az a tény, hogy időnként ennünk és innunk kell, nehogy éhen vagy szomjan haljunk. Olvasok. A kijelentésnek, akárcsak magának a cselekvésnek, amelyre utal, megvan a magától értetődő spontaneitása, amelynek talán a létét köszönheti. (Tudnánk-e olvasni enélkül a spontaneitás nélkül?) Elég azonban egy kicsit is megkapani a felszínt, hogy a kijelentés magától értetődősége belezuhanjon az irodalomtudományos reflexió szédítő örvényébe.

Kiindulhatunk a XX. századi irodalomtudománynak abból az alapvető, s talán nehezen megkérdőjelezhető belátásából, hogy az irodalmi mű nem létezik önmagában. (Mint ahogy gyakorlatilag semmi sem létezik önmagában – tehetnénk hozzá.) Amikor olvasok, nemcsak a mű van ott, de ott vagyok óhatatlanul én is. Amikor a műről beszélek, mindig magamról is beszélek. Hol végződik hát a szöveg, és hol kezdődöm én? Ezt a kérdést talán sosem fogjuk tudni megválaszolni. Olvasok, igen. De mi (ki) az, amit (akit) olvasok? Azt mondom: szöveg, azt mondom: én, mintha ezek szilárd entitások lennének. De vajon nem az történik olvasás közben, hogy feloldódnak énem és a könyv határai? Fenomeno-

lógiai nézőpontból tekintve lényegi felismerés, hogy a dolgot (a könyvet) sosem pusztán dologként, azaz objektumként ragadom meg. Sőt nem is ragadom meg igazán, hanem – legalábbis az olvasás idejére – együtt létezem vele. Az olvasás nem homogén folyamat, hanem áramlások, cserék és határátlépések sorozata. Olyan tapasztalat, amelyet nemcsak hogy uralni nem tudok teljes egészében, de átlátni sem vagyok képes minden mozzanatát. Minden bizonytalansággal mindig marad az olvasásban valami külsődleges, amit sosem tudok tudás tárgyává tenni (Wellbery 2005: 419). Talán csak a nyelv idealizáló teljesítménye láttatja (mondhatja) velünk, hogy van a szöveg és van az én.

Ha az én filozófiai fogalom is, attól még létezik valaki, akit a mindennapokban – kimondatlanul, hallgatólagosan is – ennek tartunk. Az, aki ma reggel énként ébredt tudatára bennem, ugyanaz, aki tegnap este ugyanott nyugovóra tért. Persze mindez már nem feltétlenül igaz, ha nagyobb léptékkal mérünk. Ugyanaz vagyok-e, aki húsz évvel ezelőtt? (Tudhatom-e, hogy ki voltam húsz évvel ezelőtt?) Lehetséges választ a narratív identitás ricoeuri elmélete kínálhat. De maradjunk még egy kicsit a mindennapi, hallgatólagosan elfogadott én fogalmánál. Vajon az olvasás nem a mindennapokban történik? Vagy úgy is feltehetnénk a kérdést: vajon olvasás során tudok attól függetleníteni, hogy történetesen irodalomtanár, takarítónő vagy mozdonyvezető vagyok? Nyilvánvalóan nem. Mint amikor magától a helyzettől sem tudok függetlenedni, amelynek során az irodalom és az irodalmi mű szóba kerül. Egészen más, amikor a magam gyönyörűségére olvasok verseket, mint amikor irodalomórán olvasom ugyanazokat.

Érdekes feszültségre figyelhettünk fel: Az olvasás mint mindennapi cselekvés egyrészt spontaneitást feltételez és igényel, miközben abban sem lehetünk biztosak, hogy van olyan, hogy szöveg és én. De talán mégis itt feszültség. Az, hogy sem az olvasó én, sem pedig az olvasott szöveg nem identikus, még nem jelenti azt, hogy nem léteznek. Talán csak másképp kell elgondolnunk őket. Mondjuk olyan rögzítetlen pólusokként, amelyek folyamatosan változtatják helyüket, egymással konfrontálódva alakulnak, s e konfrontáció során tesznek szert (ideiglenes) identításra. Éppen a kultúratudományos fordulat mutatott rá meggyőzően arra, hogy a mű identitása nem függetleníthető azoktól a kulturális és mediális technikáktól, amelyek részt vesznek a mű előállításában és közvetítésében. Olyan felismerésről van szó, amely talán több aktuális hóbortnál vagy divatnál: az irodalmi mű mindig is rá volt utalva ezekre a technikákra, csak éppen nem mindig tudatosítottuk ennek jelentőségét.

Az tehát, hogy a mű sosem teljesen önazonos, nem ellentmondást és nem is tragédiát jelent, hanem szükségszerűséget. A mű, mint mondtuk, nem létezik önmagában, csakis azzal a kulturális-történeti háttérrel, amelyben megjelenik. Lényegében ennek köszönheti létét; hiszen – mint Borges *Pierre Ménard-ja* is rámutatott – csak azért tudom olvasni a művet, mert az azt körülvevő kontextus folyamatosan átalakul. Ha nem így lenne, a *Don Quijote* mindig és mindenkinek ugyanazt jelentené, s akkor már nem is kellene (lehetne) elolvasni. Létezik tehát valami, ami nem azonosítható teljes egészében magával a művel (vagy úgy is mondhatnánk: ami lehetetlenné teszi, hogy magáról a műről beszéljünk), valami, ami sosem választható le a műről, s aminek a mű állandóan megújuló értelmét köszönheti. Nevezhetjük ezt szövegnek (ha kitágítjuk e szó jelentéskörét, és nem írott, de hálózatszerű társadalmi gyakorlatokat értünk alatta), mondhatjuk a szöveg margójának (Greenblatt 1996: 357),

vagy tekinthetjük egyfajta kulturális nyelvtannak (Frye 1997: 77). Mindenképpen olyan tényezőről lesz szó, amely meghatározza a mű identitását.

Vajon ez azt jelenti, hogy le kellene mondanunk a mű elsőbbségének idejéről, vagy egyáltalán az autonóm mű fogalmáról? Jelenti-e továbbá ez az irodalmiság elvesztését (feloldódását a szélesebb körű társadalmi gyakorlatokban)? Nem hinném. Inkább csak arról van szó, hogy teoretikus szinten újra kell gondolnunk az irodalmiság, a mű, az autonómia kérdéseit. Mindez – azt hiszem – magát a mindennapi gyakorlatként értett olvasást nem vonja kétségbe. Olvasok. Függetlenül attól, hogy ez mit jelent: értelmezést-e vagy pusztán használatot; azt, hogy én olvasok-e, vagy hogy „az” olvas; hogy a szöveget olvasom-e vagy magamat. Az olvasás plurális gyakorlat: ha általában véve beszélünk róla, az mindig csapdát rejt. Elvi síkon talán még az a kérdés is értelmét veszti, hogy miért olvasunk.

Valahogy így kellene szemlélnünk magának az irodalomnak a „funkcióiról” alkotott elképzeléseinket is. Hiszen egyszerre beszélhetünk több, egymástól eltérő, sőt akár egymással szemben álló „funkcióról”. Mondhatjuk, hogy az irodalom nyelv, amely a hétköznapi nyelvhasználatnál jobban kidomborítja a nyelv egyik sajátos jellemzőjét, azt, hogy egyszerre összeköt és elválaszt, azaz lehetővé teszi a kommunikációt és el is lehetetleníti azt azáltal, hogy a nyelv materiális természetét tolja előtérbe. De az irodalmat felfoghatjuk önmagunk jobb megismerésének eszközeként is. Az irodalom továbbá lehet illúzió is, mégpedig többféle értelemben: elhithető velünk, hogy ami a könyvben feltárul, az egy világ, amelynek kiismerhető szabályai és törvényszerűségei vannak; de elhithető velünk azt is, hogy most éppen egy bizonyos könyvet olvasunk... S az irodalmat felfoghatjuk vágyként is, olyan vágyként, amely maga is plurális, s az olvasás vágyától az írás vágyáig terjed. E lehetséges megközelítések mind-mind azt jelzik, hogy az irodalom nem nélkülözi azokat a sajátos vonásokat, amelyek megkülönböztetik őt az egyéb társadalmi gyakorlatoktól. Ugyanakkor arról is árulkodnak, hogy az irodalmiság sosem redukálható egyetlen koherens ideára. Az irodalom nem egynemű fogalom, s teoretikus értelemben véve ebben rejlik egyik fő vonzereje.

Idézett művek:

- Northrop Frye 1997. *Az Ige hatalma*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Gerhart von Graevenitz 2005. *Az irodalomtudomány és a kultúratudomány. Válasz*. In: Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Ráció Kiadó. Budapest. 198-226.
- Stephen Greenblatt 1996. *A társadalmi energia áramlása*. In: Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor s.k. – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv I. Ictus*. Szeged. 355-372.
- Walter Haug 2005. *Irodalomtudomány mint kultúratudomány?* In: Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Ráció Kiadó. Budapest. 167-197.
- David E. Wellbery 2005. *Az írás külsődlegessége*. In: Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Ráció Kiadó. Budapest. 416-430.